



*Shohsanam QARSHIYEVA,*  
*Guliston davlat universiteti tayanch doktorant*  
*E-mail: qarshiyeva1989@mail.ru*

*GDPI dotsenti, f.f.n I.Pardayeva taqrizi asosida*

### QADIMGI TURKIY MONIYLIK ADABIYOTIGA ALOQADOR TADQIQOTLARNING YETAKCHI XUSUSIYATLARI

Аннотация

Maqolada qadimgi turkiy moniylik adabiyoti yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari, adabiyotshunoslarning moniylik adabiyoti namunalari tadqiqi va talqinidagi nazariy fikrlari, adabiy mulohazalari, shuningdek, ilmiy-ijodiy qarashlari xususida so‘z boradi.

**Kalit so‘zlar:** Qadimgi turkiy adabiyot, moniylik oqimi, moniylik adabiyoti, moniylik she‘rlari, Nasimxon Rahmonov, H.Abdullayev, R.Alimuhammedov, M.Mamatkulov.

### LEADING CHARACTERISTICS OF RESEARCH RELATED TO ANCIENT TURKISH MONITORAL LITERATURE

Annotation

The article deals with the research works conducted on the ancient Turkic monic literature and their specific features, the theoretical opinions of literary critics in the study and interpretation of monic literature samples, literary opinions, as well as scientific and creative views.

**Key words:** Ancient Turkic literature, Monian flow, Monian literature, Monian poems, Nasimkhan Rahmonov, H.Abdullayev, M.Mamatkulov.

### ВЕДУЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИССЛЕДОВАНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ДРЕВНЕТУРЕЦКОЙ МОНИТОРАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ

Аннотация

В статье рассмотрены исследовательские работы, проводимые по древнетюркской монической литературе и ее специфическим особенностям, теоретические взгляды литературоведов при изучении и интерпретации образцов монической литературы, литературные мнения, а также научные и творческие взгляды.

**Ключевые слова:** древнетюркская литература, монийский поток, монийская литература, монийские поэмы, Насимхан Рахмонов, Х.Абдуллаев, М.Маматкулов.

**Kirish.** Bilamizki, qadimgi turkiy adabiyot o‘z davridagi diniy oqimning mahsuli sifatida paydo bo‘lgan. Shunday ekan, turonzamin tarixida moniylik, buddaviylik, shomonlik ta‘sir o‘laroq o‘ziga xos taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan bu adabiy namunalar tadqiqotchlarimiz tomonidan tahlil va tadqiq talab e‘tadi.

Insoniyatni solihlikka yetaklashda dunyoning turli joylarida musharak yo‘llar mavjud bo‘lib, bu yo‘llar bir manzilga olib boradi. Manzil - inson, inson ko‘ngli. Hindistonda – buddaviylik, Eronda – moniylik, Yaqin Sharq mamlakatlarida – islom, aqidalar-u e‘tiqodlar turlicha bo‘lsa-da, maqsad bir. Ana shu musharak yo‘llar bir manzilda komillik manzilida tutashadilar. Bugun biz ko‘p gapirayotgan ma‘naviyatning pirovard natijasi ham jamiyatga komil insonni tarbiyalab yetishtirishdan iborat bo‘lgan edi va shunday bo‘lib qoladi. [Abdullayev H.D. O‘zbek adabiyoti tarixi. Toshkent. “O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi” nashriyat-matbaa birlashmasi. 2020.50-bet.]

“Ilk o‘rta asrlarda O‘rta Osiyo hududida ko‘plab diniy-falsafiy ta‘limotlar rivoj topgan. Xususan, buddaviylik, moniylik, xristianlik va ko‘plab boshqa diniy ta‘limotlarning yoyilishi va rivojlanishida asosiy rolni o‘ynagan. Shu bilan birga, mazkur diniy ta‘limotlarni targ‘ib etuvchi yoki ayni adabiy muhitda yaratilgan manbalar ko‘plab uchraydi” deb yozadi adabiyotshunos Rixsitilla Alimuhammedov. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tadqiqotchisi, professor Nasimxon Rahmonovning: “Markaziy Osiyodagi turli diniy oqimlar aralash holda faoliyat ko‘rsatgani va birining faoliyati

tugamasdan boshqa biri boshlangani uchun deyarli har bir oqimda o‘zidan oldingi yoki o‘z davridagi boshqa bir oqimning izlarini ko‘ramiz. Yozma adabiyotdagi turli diniy oqimlarning izlari ana shundan dalolat beradi va isbotlaydi. Moniylik oqimi ham bu ta‘sirdan holi emas. Zotan, Markaziy Osiyodagi turli oqimlarning bir davrda faoliyat ko‘rsatgani axloqning yuksak darajadagi mahsulidir” qabilidagi fikrlari ayni paytda o‘rinlidir. [Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. Toshkent. “Xalq merosi” nashriyoti, 2002. 14-bet]

**Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** N.Rahmonovning “Ruhiyatdagi nur murodi” kitobi moniylik oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot tadqiqiga bag‘ishlangan dastlabki ilmiy asardir. Unda turkiy xalqlar tomonidan yaratilgan moniylik va budda oqimidagi adabiyot to‘g‘risida umumlashma xulosalar bayon etiladi hamda adabiy matnlar hozirgi o‘zbek tilida keltiriladi. Mazkur manbada V-VIII asrlarda turkiy adabiyotning shakllanish jarayoni, yaxshi ma‘naviy muhitning adabiyotni rivojlantirishga xizmat qilganligi tahlil qilinadi.

2017-yilda olim Nasimxon Rahmonov tomonidan yaratilgan “O‘zbek adabiyoti tarixi” darsligiga moniylik oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot haqidagi batafsil ilmiy xulosalarini va ishonchli, asl adabiy manbalar asosida to‘plangan va o‘zining ko‘p yillik ilmiy-ijodiy tajribalari bilan to‘yintirilgan qarashlarini batafsil bayon etadi. O‘z yo‘nalishida katta tajriba hosil qilgan tadqiqotchi moniylik oqimi va adabiyoti jamiyatga komil insonni yetkazib berishday o‘ta muhim vazifani bajarganligi bilan ahamiyatli ekanligini ta‘kidlaydi. Shuningdek, bu davr adabiyoti ta‘sirida

yozma adabiyotning paydo bo'lishi juda katta ma'naviy kashfiyot ekanligi ko'rsatiladi. Nasimxon Rahmonov tomonidan darslikda moniylarning tavbanomasi – “Xuastuanifit” va uning qadimgi turkiydagi uchta nusxasi, manbaning o'rganilishi, tuzilishi, g'oyaviy mazmuni, asarning moniylar jamoasi uchun madhiya, nizom sifatida muhim ahamiyat kasb etganligi yuzasidan fikrlar bildiriladi. Olim moniylik adabiyotini tadqiq etish bilan bir qatorda uni xalqqa yaqinlashtirishga, bu adabiyot zamiridagi ilg'or ijodiy pafosni adabiyot ixlosmadlari qalbiga yuqtirishga muvaffaq bo'ldi.

Adabiyotshunos olim R. Alimuhammedov qadimgi turkiy moniylik adabiyoti tadqiqotchilaridan biri. U turk-moniylar muhitida vujudga kelgan alqov she'riy janri xususida qimmatli mulohazalarni o'rtaga tashlaydi. Ularning xudolar va payg'ambar sharafiga, turli marosimlar oldidan aytiladigan va kundalik hayotda tangridan o'z gunohlarini kechirilishini tilab qilinadigan turlari mavjud.

G'arb adabiyotshunosligidagi gimn - [yunoncha hymnos] “tantanavor qo'shiq”larga o'xshash bo'lgan mazkur janr qadimda xudolar sharafiga bag'ishlangan she'r bo'lgan. Muallif davr o'zarishi bilan janglarda g'olib bo'lgan tomonni madh etuvchi, qahramon yoki biror xalqni e'tirof etib kuylangan qo'shiq sanalganligini ta'kidlash bilan bir qatorda “Adabiy tur va janrlar” kitobiga tayanib janr mohiyatiga izchil ta'rif beradi. “Uning spetsifik tomonlari tik turib, xor bo'lib aytilishi, rasmiy marosimlar va tantanalarda g'urur bilan

kuylanishidir. Janrning muhim belgilaridan yana biri gimn matni va musiqasining tantanavorligi va yuksak uslubda ekanligi, unda faxr, ruhan tetiklik hissining bo'rtib turishi, mazmunning dastur xarakteridaligi, publitsistik pafosdaligi, maqtov va madhiya tusini olishidir” [Adabiy turlar va janrlar 1992, 185-bet]. Qadimgi turkiy moniylik adabiyotida yaratilgan alqovlar ham aynan shunday xarakter xususiyatiga ega ekanligini u biror kishining qilgan ishlari va ijobiy sifatleri maqtalishi jihatidan sharq musulmon adabiyotida yaratilgan “qasida”larga, g'arb va rus she'riyatida “oda”ga, qadimgi hind adabiyotidagi “veda”larga, zardushtiylikdagi “yashit”larga o'xshatish mumkinligini ilmiy manbalar bilan bayon etadi tadqiqotchi. Alqov atamasi haqida Mahmud Qoshg'ariy quyidagi fikrni beradi: alqış — olqış, maqtash; duo qilmoq; tabrik; birovning yaxshi xislatlarini eslash kabi ma'nolarni anglatadi [Qoshg'ariy M. Devonlu lug'otit turk. T.G'afur G'ulom. 2017, 104-b].

Olim moniylik adabiyotidagi Moniyga atab bitilgan mashhur alqovni keltiradi va hozirda uning matn parchalari Germaniyada, Berlindagi Brandenburg akademiyasi Turfanforschung, Digitales Turfan-Archiv fondida saqlanayotgan Uigurische Texte bo'limidagi U 0099, U 0100, U 0101a,b, U 0102a,b, U 0103a,c recto ko'rsatkichli parchalardan o'rin olganligini aytadi. Moniy yozuvida yozilgan ushbu alqov matni tohar va turkiy tilda bo'lib, muallif uni quyidagicha taqqoslash mumkinligini yozadi:

Toharcha matn	Turkiycha matn
lkāsi šuke pidār-mani tusa tusa pällāmar	körgäli toqılığ qañim mani burxan anin anı üzä ögä yükünür män

Alqovlardan yana biri Oy tangri va yorug'lik ma'budasiga atab yaratilgan bo'lib tadqiqotchi uning shakli tuzilishiga diqqat qaratadi. Shuningdek olim o'z ishida moniylik adabiyoti namunalarining ikki tillilik xususiyatiga alohida urg'u beradi. “Xuastuanifit” asari va uning mohiyati, ichki va tashqi tuzilishi, ifoda usuli va matn strukturasi, so'zlarning qo'llanilishi kabi muhim masalalarga adabiy-ilmiy uslubda yondashadiki, bu moniylik adabiyoti tadqiqida ko'zga ko'ringan ishlardan biri hisoblanadi.

Guliston davlat universiteti filologiya fanlari doktori, dotsent M. Mamatqulov 2004-yilda “Qadimgi turkiy adabiyotda janrlar poetikasi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasidayoq moniylik oqimi ta'sirida yuzaga kelgan adabiy janrlarning shakli va mazmuniy jihatlariga jiddiy e'tibor qaratib, ularni tavsiflash va tasniflashni amalga oshirgan edi. Asosiy e'tibor to'rtlik va marsiya janrlarining taraqqiyoti masalalariga qaratilgan mazkur tadqiqotda moniylik adabiyotida ham to'rtlik janri yetakchi mavqega ega bo'lganligini kuzatish mumkin. Tadqiqotchi Mahmud Qoshg'ariyning “Qutadg'u bilig”, Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarlarini kuzata turib bu lirik janrning ulkan taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligini ilmiy asoslaydi. “Qutadg'u bilig”da masnaviy janri peshqadamlik qilsa-da, bir qancha to'rtliklarni ham kuzatish mumkin ekanligini qadimgi turkiy adabiyotga xos xususiyatlarning takrorlanishi deb baholaydi. Shunisi aniqki, islomgacha bo'lgan adabiyotda to'rtliklar aliteratsion she'rlarda qo'llaniladi. Ishda yana bir o'ziga xos adabiy janr – marsiyaning ibtidoiy shakli, yozilish sababi va mohiyatiga alohida urg'u beriladi. Janrning nomi arabcha bo'lsa-da, bu adabiy tushuncha dastlab og'zaki shaklda, keyinchalik esa yozma adabiyotda yig'i ko'rinishida tajalli qilganligini qayd etadi. Mashhur shaxslar vafotiga bag'ishlangan bunday she'riy istiloh O'rxun-Enasoy obidalarida ham uchrashini misollar asosida tahlil qiladi. Hatto Enasoy obidalarining yuzaga kelishi shu janr asosiga qurilganligini tarixiy-qiyosiy aspektida tekshiradi. Tadqiqotchi ishda turkiy adabiyotda marsiya janrining uzoq va takrorlanmas taraqqiyot bosqichiga egaligini, janrning

yoziqlishi bir xil qolipli va qat'iy shaklga ega emasligini, shu boisdan u bir qancha lirik ko'rinishlarda namoyan bo'lishi mumkinligini isbotlaydi. Bu janr ilk bora o'lim marosimi bilan bog'liq holda ajdodlarimiz og'zaki nutqida paydo bo'lib, shundan so'ng yozma adabiyotga ko'chganligini va o'ziga xos ko'rinishga, janr mezonlariga ega bo'lganligini ilmiy-adabiy qarashlar yordamida tasdiqlaydi. Muallif tahlillari orqali anglashiladiki, qadimgi turkiy adabiyot, chunonchi, moniylik adabiyotida badiiy tasvir vositalaridan ham unumli foydalanilgan. Talmeh, tashxis, tashbih, takrir, ruju kabi bir nechta lafziy va ma'naviy san'atlarning kuzatilishi adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan e'tiborga molik.

**Tadqiqot metodologiyasi.** “Janrlarning takomilida badiiy tasvir vositalarining vazifasi muhim omil ekani namoyon bo'ladi. Qadimgi turkiy moniylik she'rlarida qo'llanilgan badiiy tasvir vositalari ilgari surilayotgan fikrlarni misralarda berilayotgan mazmunni ifodalash uchun vosita bo'lib xizmat qiladi va shu bilan birga, ularda misra, bayt, umuman, she'ning jozibadorligi, obrazlilik, ta'sir kuchini oshirish kabi muhim vazifalarni ham bajaradi”, [Mamatqulov M. Qadimgi turkiy adabiyotda to'rtlik va marsiya. Toshkent. “Yangi asr avlodi”. 2006-y. 57-b.] deb yozadi olim o'zining 2006-yilda nashr etilgan “Qadimgi turkiy adabiyotda to'rtlik va marsiya” ilmiy risolasida. Risola muallifning qadimgi turkiy adabiyot haqidagi fikrlarini mujassamlashtirgan kirish qismi, “Qadimgi turkiy adabiyotda to'rtlik shakli va takomili”, “Qadimgi turkiy adabiyotda marsiya janri” va “Qadimgi turkiy moniylik she'rlari badiiyatiga doir” kabi bir nechta bo'limlardan tashkil topgan asosiy qism va xulosani o'z ichiga oladi. Muallif har bir mavzuni qadimgi turkiy adabiyotning ifoda imkoniyati, ijtimoiy muhit va adabiy jarayon nuqtayi nazaridan tadqiq etadi. Kitobning asosiy qismi qadimgi turkiy adabiyotda to'rtlik va marsiya janrining paydo bo'lishi va janrlar taraqqiyoti masalalari, qadimgi turkiy lirikaning g'oyaviy-nazariy manbalari, ajdodlarimizning ilk she'riy dunyoqarashi bilan bog'liq masalalar, olam va odam konsepsiyasining qadimgi turkiy she'riyat bilan omuxtalashuvi, ulardagi ijtimoiy-axloqiy qarashlar bilan

bog'liq masalalar tadqiqiga bag'ishlangan. Adabiyotshunos olim mazkur ish orqali Ahmad Taroziy ("Funun ul-balog'a"), A.Husayniy ("Badoyi us-sanoyi") T.Zeshniy ("San'ati suxan"), V.Rahmonov ("She'r san'atlari") T.Boboyev ("She'r ilmi ta'limi"), A.Hojiahmedov ("She'riy san'atlar va mumtoz qofiya"), T.Boboyev, Z.Boboyeva ("Badiiy san'atlar"), D.S.Lixachev ("Исследования по древнерусской литературе") kabi lirika ilmi bilan shug'ullangan olimlarning ilmiy qarashlari va she'riy tafakkuri vositasida bu davr adabiyotini ham badiiy jihatdan tahlil va tadqiq qilishga muayassar bo'ladi.

**Tahlil va natijalar.** Yuqoridagi kabi o'z davrining yetuk she'rshunos va adabiyotshunoslarining she'riy san'atlar mohiyati yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalariga tayangan tadqiqotchi o'z badiiy qarashlarini ilmiy-qiyosiy usulda bayon etadi. "Islomgacha bo'lgan qadimgi turkiy she'riyatda ham tashbih asosida yaratilgan misralar alohida o'rin egallaydi. Moniylik adabiyotining mahsuli bo'lgan "O'lim tasviri" nomli she'r didaktik yo'nalishga mansub". [Mamatqulov M. Qadimgi turkiy adabiyotda to'rluk va marsiya. Toshkent. "Yangi asr avlodi". 2006-y. 46-b.]

Uning "...asosiy mavzusi – to'rtta dono tangrini inkor etish qanday oqibatlariga olib kelgani to'g'risida. She'rda aytilishicha, chinakam inson tangrilarining kalomiga itoat etsin. To'rtta dono tangriga itoat etsalar, to'rt og'ir azobdan qutuladilar" [Rahmonov N.Ruhiyatdagi nur murodi. Toshkent. Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq me'rosi nashriyoti, 2002, 29-b.] aks holda, buning oxirati jahannam. Shuningdek olim turkolog R.R.Aratning "Eski turk shiiri" kitobidan quyidagi kabi baytlarni keltiradi va tahlilga tortadi:

Tetru sachlig'qurtg'a yek kelir tiyur,

To'lilig' bulitteg to'nqi qushlig' tiyur.

Ters, junli, qari shayton kelar, derlar,

To'la bulut kabi qora qoshlig' derlar. [Arat R.R. Eski turk shiiri – Ankara: 1991. S.24]

Tadqiqotchining "Bu yerda muallif tashbih usulidan foydalanib, qari shaytonning qoshlarini bulutning yog'moqchi bo'lgan paytdagi holati – qop-qoraligiga o'xshatmoqda. Keyingi misralar esa uning boshqa a'zolarini tasvirlash bilan davom ettiriladi:

Qanlig' buqachteg qaraqti tiyur,

Qashg'uqteg qara bo'y emki tiyur [Arat R.R. Eski turk shiiri – Ankara: 1991. S.24] kabi misrama-misra tahlillari, badiiy-tasvir vositalarining to'rtliklar g'oyasini yuzaga chiqarishdagi muhim ahamiyati jihatidan yoritilishi risolaning kitobxonlar uchun sevimli, mutaxassislar uchun esa foydali bo'lishini ta'min etgan. Muallif, avvalo, biror badiiy san'atni o'z istilohi, mazmun-mohiyati, shakl-shamoyili bilan birorta asosli manbadan keltiradi. Unga o'zi ham qo'shimcha qilib, nazariy ma'lumotni kengaytiradi, tushunarligi va aniqligini oshiradi, ifoda imkoniyatini izohlaydi. Shundan so'ng qadimgi turkiy she'rning matnini qayd etadi, misralarni yuqoridagi qonuniyatlar asosida tekshiradi. Shuningdek, she'rning yozilish tarixi, keyingi davrlardagi taqdiri, bugungi kundagi

taraqqiyot bosqichiga ham alohida to'xtalib o'tadi va o'rganishlar asnosida quyidagi kabi xulosalarni keltirib chiqaradi: "Qadimgi turkiy moniylik she'riyati badiiyatini o'rganish ularning turkiy adabiyotdagi shakllanish jarayonini tasavvur qilish imkonini beradi. Qadimgi turkiy adabiyotdagi mavjud badiiy tasvir vositalarining ilk klassik davr adabiyotida ham davom etganligi turkiy adabiyotning uzluksiz taraqqiyotda bo'lganligidan dalolat beradi. Faqat qadimgi turkiy adabiyotdagiga qaraganda keyingi davrlarda badiiy tafakkur rivoji bilan bog'liq ravishda ularning imkoniyatlari kengaya borganligi ko'rinadi." [Mamatqulov M. Qadimgi turkiy adabiyotda to'rluk va marsiya. Toshkent. "Yangi asr avlodi". 2006-y. 58-b]

M.Mamatqulov qadimgi turkiy moniylik adabiyotini turk-moniylar muhiti yuzasidan mulohazalari, shakl va mazmun, badiiy adabiyotning ijtimoiy vazifasi borasida ilgari surgan estetik qarashlari bilan tadqiq va tahlil qilgan.

**Xulosa va takliflar.** Shuningdek, olim bu qo'llanmada mumtoz adabiyotning genezisi, shakllanishi va taraqqiyoti, mumtoz she'r, mumtoz adabiyotdagi an'anaviy mavzu va obrazlar mumtoz o'zbek adabiy tilidagi filologik asarlar va ularning badiiy adabiyotni o'rganishda muhim manbalar ekanligi haqida batafsil ma'lumotlar berish bilan bir qatorda, islomgacha bo'lgan adabiyot, xususan, moniylik adabiyotiga alohida urg'u berib o'tadi. Olim moniylik mazmunidagi turkiy adabiyotning beshinchi asrlardan boshlab yaratilganligini, Moniy va uning ta'limoti insoniyatda sobit va uyg'oq ruhni shakllantirib kelganligini qayd etadi. Budda mazmunidagi turkiy adabiyot ham buddaviylik ta'limotini ilgari suradi. Ayniqsa, "Oltun yorug'", "Maytri smit" asarlari Markaziy Osiyoda, xususan, Turonzaminda ma'naviy madaniyat shakllanishiga muhim hissa bo'lib qo'shilganligini, moniylik oqimi qadimgi turkiy muhitdagi alohida, o'ziga xos bo'lgan oqimning mahsuli ekanligini ta'kidlaydi. "Moniy tarixda birinchi bo'lib, Markaziy Osiyoda o'ziga xos yaratilgan boshqa diniy oqimlardan farqli o'laroq, hayotga yaqin g'oyalarni o'zida mujassamlantirgan, keng qamrovli diniy tizimni yaratishga harakat qildi" [Abdullayev H.D. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent. "O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi" nashriyot-matbaa birlashmasi. 2020. 49-bet] deb yozadi olim.

Xullas, professor Nasimxon Rahmonovning "Ruhiyatdagi nur murodi", "O'zbek adabiyoti tarixi namunalari", "O'zbek adabiyoti tarixi" kabi kitoblarida va Muzaffar Mamatqulovning "O'zbek adabiyoti tarixi", "Qadimgi turkiy adabiyotda to'rluk va marsiya", "Qadimgi turkiy adabiyot poetikasi", shuningdek, Aziz Qayumov, Hamro Abdullayev, R.Alimuhammedov, A.Abdurahmonovlarning ilmiy asarlarida moniylik adabiyotining yuzaga kelishi, bu davrning adabiy jarayondagi ahamiyati, oqim ta'sirida yaratilgan adabiy manbalarning poetikasi, g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, timsollar tizimi, obrazlar ko'lamini va til xususiyatlari haqida muhim fikrlar va diniy-falsafiy, axloqiy-estetik qarashlar bayon etilgan.

#### ADABIYOTLAR

1. Abdullayev H.D. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent. "O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi" nashriyot-matbaa birlashmasi. 2020. 49-bet
2. Раҳмонов Н. Ирқ битиги. Адабий мерос. – Тошкент, 1984. №29. – 60–67 б.;
3. Раҳмонов Н. Ибратли китоб. Гулистон. – Тошкент, 1987. №2. – 26–27 б.;
4. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı. 1996. – Ankara, 1999. – S. 961–972;
5. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı. Монийчилар тавбаномаси. «Филология масалалари». 2003/1. – Тошкент, 2003. – 16–20 б.;
6. Mamatqulov M.R. Qadimgi turkiy adabiyotda janrlar poetikasi. (Moniylik she'rlari va "Devon-u lug'otit turk" asari asosida). Fil. fan. nom. diss. –Toshkent, 2004;
7. Mamatqulov M.R. Qadimgi turkiy adabiyotda to'rtlik va marsiya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
8. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. Toshkent. "Xalq merosi" nashriyoti, 2002. 14-b